

Aysel Eminova²⁵

ŞƏRUR RAYONU ƏRAZISİNDƏKİ XƏLƏC ETNOTOPONİMLƏRİNİN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin toponimlər sistemində etnotoponimlər xüsusi yer tutur. Xüsusən Şərur rayonu ərazisində tarixən bu bölgənin aborigen sakinləri olmuş türk tayfaları ilə yanaşı, müxtəlif tarixi, hərbi və demoqrafik proseslərin nəticəsi olaraq bölgəyə gələrək məskunlaşmış türk və qeyri-türk elementləri ilə bağlı olaraq formalaşan etnotoponimlər də vardır. Şərur rayonu ərazisindəki bu cür etnotoponimlər sırasında Ərəbyengicə, Muğanlı, Xələc, Qarxun, Oğuzkənd, Yayıcı etnoyokonimlərinin, Xunut dağı, Dərələyəz silsiləsi, Goranqalası, Ərdağı (Ardağıl), Hinədəli dağı, Xələcdağ, Qazma mağarası etnooronimlərinin, Çöllü kəhrizi, Qaraçı bulağı kimi etnohidronimlərin adlarını çəkmək olar. Şərur rayonu ərazisində ən çox maraq doğuran etnotoponimlərdən üçü özündə “Xələc” komponentini əks etdirən toponimlərdir: Xələc kəndi oykonimi, Xələc dağı və Xələc daşı etnooronimləri. Struktur-semantik quruluşunu təhlil etdiyimiz zaman görürük ki, Xələc toponimləri, o cümlədən Şərur rayonu ərazisində qeydə alınmış üç toponim Xələc və ya xələclər tayfasının adı ilə bağlıdır.

Xələclər: yayılma arealları və toponimik paralellər: Müasir dövrdə Yaxın və Orta Şərqi İran, Əfqanıstan və Pakistan kimi ölkələrində yaşayan xələclərin dili əksər tədqiqatçılar tərəfindən türk dillərinin Arqu yarımqrupuna aid edilir. İranın Mərkəzi və Qum vilayətlərində yaşayan Xələclər etnik identikliklərini qoruyub saxlasalar da, Azərbaycan türklərinin çox olduğu əyalətlərdə identikliklərini demək olar ki, tamamilə itirmiş və azərbaycanlıların tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədirlər. Xələclərin ilk yurdu ilə bağlı konkret fikir olmasa da, tarixi mənbələrdə onların bəlli olan ilk yurdu Amudərya çayının Xorasan sahilləri hesab edilir.

Hələ XX əsrin 80-ci illərində İranda türkylərlə bağlı Türk Dil Qurumunda etdiyi bir məruzəsində Alman türkoloqu və dilçisi Gerhard Dörfer Xələclərin İranda məskunlaşma areallarına, dillərinin və identikliklərinin qorunması məsələlərinə toxunmuşdur [13, s. 242-251]. O, əsasən Xələclərin müasir dövrdə də kompakt məskunlaşdığı Qumun 5 bölgəsindən biri olan Xələcistanda

25 AMEA Naxçıvan Bölməsi

dil məsələlərini təhlil etmişdir. Tarixçilərin bir çoxu bu qənaətdədir ki, ən qədim dövrdən Abdal, Hun, Gorus, Quşçu, Bayan kimi türk tayfalarının məskunlaşdığı Naxçıvan ərazisinə XI-XII əsrlərdə Səlcuq oğuz türkləri də gəlmişlər. Bu məqama diqqət çəkən akademik İsmayıl Hacıyev bu tayfalar içərisində Yaycı, Bəkdililərlə yanaşı Xələclərin də adını çəkmişdir [5, s. 99, 131]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Xələc və Xalac formalı toponimlər Azərbaycan Respublikasının Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar, Xızı ərazilərində də qeydə alınmışdır. Salyan rayonu ərazisində XX əsrin 60-cı illərində iki Xələc oykonomi (Aşağı Xələc və Yuxarı Xələc) qeydə alınmışdır.

İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan vilayətinin Heris bölgəsində, Qərbi Azərbaycan ostanının Şahindej bölgəsində Xələc adlı kəndlər mövcuddur.

Tarixən Şərurlə eyni inzibati vahidlərin tərkibinə daxil olmuş Dərələyəz mahalında da Xələclərlə bağlı toponim qeydə alınmışdır. Belə ki, indiki Ermənistan Respublikasının Yeqeqnadzor rayonu (keçmiş Keşişkənd rayonu) ərazisində "Xalaclar yurdu" toponimi olmuşdur [8, s. 198]. Tarixin müxtəlif dövrlərində Naxçıvanın tərkibində olmuş, hazırda isə Ermənistanın Respublikasının tərkibində olan Qafan rayonunda isə vaxtilə Xalac oykonomi [4, s. 284; 19, s. 258], Xalaçqay hidronimi [4, s. 284] qeydə alınmışdır. Sonralar isə bu etnooykonim ermənilər tərəfindən dəyişdirilmişdir. Vaxtilə Xələc adlanan həmin kənd hazırda "Atçanan" adlanır və Ermənistan Respublikasının Sünik mərzinə daxildir.

Türkmənistan ərazisində Lebap vilayətinin inzibati ərazi vahidlərindən biri Xələc qəsəbəsi adlanır.

Xələc etnonimi tarixi mənbələrdə: Xələc/ Qalac adına hələ "Oğuz dastanı"nda rast gəlinir. Dastanda Oğuz xanın öz ordusunda olan Tömürdü Kağul Təgən adlı döyüşçüyə qapıları bağlı olan böyük bir imarətin qapısını açmaq üçün "Kal-aç!" əmrini verdiyi göstərilir. Dastanda qeyd olunur ki, bu vəzifəsindən ötrü həmin igidə "Kalaç\Xalaç" adı verildi [15, s. 25].

Xələc adına rast gəlinən yazılı mənbələrdən biri Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-it-türk" əsəridir [14, s. 635]. Əsərdə XI əsrdə oğuzların 22 tayfadan ibarət olduğu göstərilir, sonradan isə bu boylara daha iki boyun birləşdiyini yazır. Birləşən sonuncu iki boyun sonradan "qalac" (Xalac və ya xələc) adlanması ilə bağlı məlumat verən M.Kaşğarlı yazır ki, İsgəndər şərq yürüşlərindən birindən başlayarkən bu tayfaları görmüş, onların türkə oxşadıqlarını nəzərə alaraq onlara "türk manənd" ("türkə bənzəyən") – türkman adını vermişdir [18, s. 23].

Türklərin soy kökü barədə zəngin məlumatları əks etdirən "Şəcereyi-tərakimə" əsərində Əbülqazi Bahadur xan da Xalac/Xələc adının məhz Oğuz xanın döyüşçüsünə verdiyi tapşırıqla əlaqədar olaraq "Kal ac/aç"dan yarandığını göstərir.

Şərur rayonunun Xələc kəndi tarixi mənbələrdə və adın izahı ilə bağlı mülahizələr: "İrəvan əyalətinin icmal dəftərində" və "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə Şərur rayonunun Xələc kəndinin adı "Xələc" kimi göstərilmişdir [6, s. 169; 9, s. 328].

A.Bakıxanov da hələ XIX əsrdə yazdığı "Gülüstani-İrəm" əsərində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindəki yer adlarından bəhs edərək o bölgədə də Xələc toponiminin olduğunu göstərmiş və bu adın qədim türk tayfası olan Xələclərin adı ilə bağlı olduğunu işarə etmişdir [3, s. 20].

Rus işğalından sonra Naxçıvan ərazisində yaradılmış qondarma "erməni vilayəti" haqqında təsviri xarakterli əsər yazan İ.Şopen əsərində İrəvan əyalətinin Şərur mahalına daxil olan bu yaşayış məskəninin adının Xalaç (Xələc – A.E.) olaraq göstərmişdir [2, s. 275].

XX əsrin əvvəllərində M.Vəliyev (Baharlı) Xorasan və İraqda yaşayan Xalaclardan/Xələclərdən bəhs etmişdir. O, adın "qal ac" formasını versə də, digər bir müəllifə istinad edərək Xələcləri xalqların böyük köçü dövründə qərbi Avropaya gələn qallarla eyniləşdirmişdir [12, s. 39-40].

Türk tədqiqatçısı Bahəddin Ögəl "Oğuz xaqan" dastanına əsaslanarsa da, adın izahını "qal aç(maq)" kimi deyil, "qal ac" kimi vermişdir [16, s. 178].

Sovet dövrünün ideologiyasına uyğun olaraq türk xalqlarının qədimliyinin inkarçılığı yolunu tutan bəzi Sovet dövrü tədqiqatçıları, o cümlədən bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları "Xələc" sözünün mənasını izah edərək, bu sözü kürdlərin içində bir qol olan "Kələş" etnonimi ilə yanlış olaraq eyniləşdirməyə cəhd göstərmişlər [18, s. 29]. Bir qism tədqiqatçı isə Xələc sözünün hind-avropa dillərində, o cümlədən qədim slavyan dilində müxtəlif bənzərlərini taparaq bu sözü "meşə quldurları" mənasında da izah etməyə cəhd göstərmişlər

Görkəmli toponimist alim A.Bağırov Naxçıvan ərazisində yerləşən eyni adlı toponimin adının izahı üçün A.Bakıxanovun qeyd etdiyi Xələc toponimi ilə paralellər aparımış və o da Xələc oykonomininin məhz oğuzların bir qolu olan xalac tayfası ilə bağlı olması fikrini irəli sürmüşdür [2, s. 80]. Tədqiqatçı F.Rzayev də xələclərin adını türk tayfalarından biri olaraq qeyd etmişdir [10, s. 96].

Filoloq Əbülfəz Əzimli Xələcin arxeoloji tarixinə həsr olunmuş kitaba yazdığı ön sözdə Xələc toponimini "Oğuz xaqan" dastanının motivləri əsasında təhlil edərək onu "qıfilları açan", "bacarıqlı" və "qabiliyyətli" kimi izah etmişdir [11, s. 12-13]. Bütün bu etimologiyaları nəzərə aldığımız zaman Xələc etnotoponiminin Xələc etnonimi əsasında formalaşdığı və Xələclərin məskunlaşdığı yer mənasında işləndiyi aydınlaşır. Xələc etnoniminin özünün isə leksik təhlil zamanı iki komponentdən formalaşdığı aydın olur. Etnonimin ilk hissəsi "xal/qal" felidir. Bu isə dilimizdə "qalmaq", "dayanmaq" mənasındadır.

Xələclərin dillərində bu fel "xal" kimi ifadə olunur. Etnonimin ikinci hissəsi olan əc/ac/aç komponentini mənbələrə əsasən iki cür izah etmək olar. Birinci ac(maq) mənasında, sifət kimi, digəri isə aç(maq) mənasında feil kimi. Maraqlı cəhətə orasındadır ki, Şərur rayonunun ərazisindəki Xələc toponimi bəzi mənbələrdə məhz "Xələc" kimi qeydə alınmışdır. Rayonun əhalisi də bu etnooykonimi Xələc kimi deyil Xələç/ Xələc və Xalaç formasında ifadə edir. Beləliklə etnonimin bu cür təhlilində birinci halda (qal ac) feil-sifət, ikinci halda isə (qal aç) feil-feil tərkibində formalaşdığı aydın olur. Türk dillərində feillərin də, ac sifətinin özünün də alınma olmadığını nəzərə alsaq deyə bilərik ki, "Xələc" adlandırması ya bu tayfanın özünün özünü adlandırılması, ya da qonşu türk tayfalarının bu tayfaya verdiyi ad olmuşdur. Xələclərin yaşadığı digər bölgələrdəki qeyri-türkdilli xalqlar da bu adlandırmanı məhz türkdillilərdən götürmüşlər.

Bununla yanaşı etnonimin başqa bir yozumunu da irəli sürə bilərik. Məlum olduğu kimi Xələclərin türkdilli olduğunu təsdiqləyən əksər mənbələr onların oğuzlardan bir qol olduğunu da təsdiqləyirlər. Qal/kal/xal sözü həm də bir sıra oğuz qrupu türk dillərində o cümlədən Azərbaycan dilində "sıx", "yığın", "cəmlənmiş kütlə mənalarını ifadə edir [1, s. 113]. "Kitabi Dədə Qorqud"da "Saya varsam, dükənsə olmaz, Qalın Oğuz bəgləri bindi"; "Bu məhəldə Qalın Oğuz bəgləri yetdi, xanım, görəlim, kimlər yetdi" kimi cümlələrdə biz bunun bir daha təsdiqini tapdığımızı görürük. "Manas" dastanındakı "Kalıq il" (Qalın el),

Altay dastanlarındakı “Kalınq yurt” (Qalın yurd) tərkiblərində də rast gəlinən “qalın” sözü “Qalın Oğuz” ifadəsinin bildirdiyi mənə ilə bütünlüklə üst-üstə düşür [7].

“Ac/uc” komponentini isə “uz”un fonemdəyişmiş forması da hesab etmək olar. Belə olan halda Xələc/Qaluc/Qaluz formasında “Qalın uzları”/ Qalın oğuzları ifadə etdiyini də söyləmək olar. Qalın oğuz isə Oğuzun güclü, qüdrətli və həmçinin saysız çoxluğunu, qələbəlik olduğunu ifadə edən bir anlayışdır.

Şərur ərazisində Xələc tayfaları ilə bağlı olduğu ehtimal edilən digər etnotoponimlər: XIX-XX əsrin əvvəllərində Xələc tayfasının tirələri haqqında məlumat verən Q.Qeybullayevin adını çəkdiyi tirələrdən biri də qarahəsənliyədir [17, s. 54]. Bu tirənin adı Şərur rayonunun ərazisində Xələclərlə bağlı toponimlərin üç deyil dörd olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, Şərur rayonu ərazisində eyni adlı kəndin olması bu kəndin adının da məhz Xələclərlə bağlı formalaşdığını deməyə əsas verir. Qeyd edək ki, bu fikri ilk dəfə A.Bağırov irəli sürmüş və əsas kimi kəndlərin həm də eyni istiqamətdə yerləşməsini göstərmişdi [2, s. 80].

Apardığımız tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

Şərur rayonunun Xələc kəndinin, Xələc dağı, və Xələc dağı toponimlərinin formalaşması birbaşa olaraq Oğuzların bir boyu olan xələclərlə bağlıdır.

Xələclər Səlcuqlu axınları ilə bölgəyə gəlmiş və yerli türk tayfaları ilə mədəniyyət və adət oxşarlığına görə burada məskunlaşmış və bölgə əhalisinin etnogenezində əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Xələc sözünün struktur semantik təhlilinə əsasən biz o qənaətdəyik ki, etnonim “bacarıqlı, məharətli, bağlı qapıları açan”, “ac qalan” mənaları ilə yanaşı “Qalın oğuzlar” mənasında da izah oluna bilər.

Bölgədəki Qarahəsənli toponimi də birbaşa olaraq Xələclərlə əlaqədar olaraq formalaşmış etnooykonimlərdən biridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.

Bağırov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.

Bakixanov A. Gülüstanı-İrəm. Bakı: Mınarə, 2001, 225 s.

Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 346 s.

Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 192 s.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.

Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası // http://dede.musiqi-dunya.az/q/qalin_oguz.html. İstifadə tarixi: 04.02.2019-cu il

Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı: ADPU, 1997, 352 s.

Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.

Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (m.ö. II-I minilliklər). Bakı: ADPU, 2017, 588 s.

Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.

Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan, Bakı: Azərbaycan, 1993, 189 s.

Doerfer G. İran da türklər. // Türk Dili, TDK Yay., Sayı: 431, Kasım 1987, ss. 242-251

Kaşğarlı M. Divani lüğət-it türk tərcüməsi. Cilt I, Ankara: Türk tarix kurumu basımevi, 1992, 670 s.

Oğuz Kağan Destanı. İstanbul: MEB Yayınları, 1970, 39 s.

Ögel B. Türk Mitolojisi, Türk Tarix Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, Cilt 1, 644 s.

Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 192 с.

Мамедов М. Халаджский язык (в плане сравнения). Баку: Элм вэ тахсил, 2018, 200 с.

Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913, 530 с.

Açar sözlər: Şərur, Xələc, oykonim, etnotoponim, tayfa, oronim

Key words: Sharur, Khalach, oykonum, etnotoponym, tribe, oronym

Ключевые слова: Шарур, Халадж, ойконим, этнотопоним, племя, ороним.

Структурно-семантические исследования этнотопонимов Халаджа на территории

Шарурского района

Резюме

В статье рассматривается этнотопоним Халадж, который занимает особое место в системе топонимов северо-западного региона Нахчыванской Автономной Республики. Наиболее интересными этнотопонами в Шарурском районе являются топонимы «Халадж», состоящие из трех компонентов: ойконимы деревни Халадж, этнооронимы горы и камня Халадж. Анализируя структурно-семантическую структуру, мы замечаем, что топонимы Халаджа, а также три топонима, зарегистрированные в Шарурском районе, связаны с названием Халадж и племенными названиями халаджей.

Structural-Semantic Analysis Of Khalaj Ethnotoponyms In The Territory Of Sharur District

SUMMARY

Khalaj ethnotoponym which has a special place in the toponyms system of north western region of Nakhchivan Autonomous Republic is mentioned in the article. The most interesting ethnotoponyms in the territory of Sharur district – Khalaj village oeconym, Khalaj mountain and Khalaj stone ethnooronyms – are also “Khalaj” toponyms. When we analyze their structural-semantic compositions, we see that Khalaj toponyms, also other three toponyms which has been registered in the territory of Sharur district are related with the name of Khalaj or Khalajs tribe.

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə. A. Quliyev